

دو فصلنامه علمی کاشان‌شناسی، پاییز و زمستان ۱۳۹۹

دوره ۱۳، شماره ۲ (پیاپی ۲۵)، صفحات: ۶۵-۹۰

مقاله علمی ترویجی

DOI:
10.22052/KASHAN.2021.2407
09.0

واکاوی شخصیت علمی، اخلاقی و اجتماعی آیت‌الله العظمی سید محمد علوی بروجردی (ره)

الهام عربشاهی کاشی*

عباسعلی فراهتی**

چکیده

کاشان از دیرباز، در شمار مهم‌ترین مراکز شیعه‌نشین در ایران و در ردیف نخستین حوزه‌های علمی جهان تشیع بوده که در عرصه‌های گوناگون علمی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و... نقش بسیار مهمی را در طول تاریخ ایفا کرده است. از این رو در دوره‌های بعد، این شهر خاستگاه عالمان بزرگ و برجسته‌ای شد که از این میان می‌توان به شخصیت پرفروغ فقیه سترگ، حکیم متألّه، ادیب فرزانه و رجالی بزرگ، آیت‌الله سید محمد علوی بروجردی (ره) اشاره کرد که با خدمات ارزنده علمی و تألیف آثار ارزشمند و تربیت اندیشمندان بزرگ، توانسته‌اند نقش مهمی را در دوره خود ایفا کنند. پژوهش حاضر با رویکرد تاریخی و روش اسنادی کتابخانه‌ای و تا اندازه‌ای هم مبتنی بر تحقیقات میدانی و منابع خبری شفاف‌ی انجام گرفته است و بیشتر سعی شده تا نه فقط مهم‌ترین ابعاد زندگی ایشان برای مخاطبان معرفی و تبیین شود بلکه آیندگان، آثار گرانسنگ این عالم فرزانه را بازخوانی، شرح، تصحیح و تعلیق کنند و از حیث تربیتی نیز الگوی مناسبی برای نسل‌های آتی معرفی شود.

کلیدواژه‌ها: سید محمد علوی بروجردی (ره)، شخصیت علمی و اخلاقی، آثار علمی-ادبی، حوزه‌های علمیه کاشان، عصر قاجار و پهلوی.

واکاوی شخصیت علمی،

اخلاقی و اجتماعی
آیت‌الله سید محمد

علوی بروجردی (ره)

* دانش‌آموخته دوره دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه کاشان (مدرس حوزه و دانشگاه)، نویسنده مسئول /

e.arabshahi@yahoo.com

** استادیار دانشگاه کاشان / a.farahati@gmail.com

تاریخ دریافت: ۹۹/۷/۲۰ تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۱/۲۴

•
•
•
•
•
•
•

۱. مقدمه^۱

از گذشته تاکنون، موقعیت فرهنگی—اجتماعی و فضای مذهبی حاکم بر کاشان، بستر مناسبی برای پرورش چهره‌های برجسته علمی و مذهبی فراهم کرده است؛ زیرا کاشان از دیرباز، ملقب به دارالمؤمنین است. قزوینی صاحب آثار البلاد و اخبار العباد، «قاشان» را مدینه‌ای میان قم و اصفهان دانسته که اهل آن شیعه امامیه و بسیار غالی‌اند (قزوینی، ۱۳۷۳: ج ۲، ۲۱۴؛ نیز نک: جعفریان، ۱۳۶۸: ۱۳۰—۱۳۱؛ قنوت، ۱۳۸۸: ۱۷۹؛ نراقی، ۱۳۶۴: ۴۸). کاشان و قم و ری در شمال مهم‌ترین مراکز تشیع در ایران بوده و همواره از نیمه آغازین قرن اول هجری، پایگاه مستحکمی برای ورود علویان و امامزادگان به شمار می‌آمده است (برای توضیح بیشتر نک: جعفریان، ۱۳۷۶: ۳—۵؛ ملک‌المورخین کاشانی، ۱۳۷۸: ۹؛ بنی‌کاظمی، ۱۳۹۵: ۳۲، معینی، ۱۳۸۴: ۱۱؛ جمشیدی، ۱۳۹۲: ۲۳۶).^۲ از این‌رو زمینه ظهور و تربیت چهره‌های برجسته در عرصه‌های گوناگون علوم اسلامی فراهم شد تا جایی که در سده‌های پنجم و ششم هجری، شهر کاشان در شمار یکی از مشهورترین مراکز علمی جهان اسلام شناخته شد؛ به عبارت دیگر، کاشان در دوران اسلامی به تشیع علوی نامدار و زبانزد بوده تا جایی که در بیشتر منابع تاریخی کهن و آثاری همچون معجم البلدان و آثار البلاد هم به آن اشاره شده است. با توجه به موارد مذکور و فضای علمی این شهر، زمینه‌ای فراهم شد تا کاشان همواره کانون پرورش علمای بزرگ و اندیشمندانی فرهیخته در عرصه‌های مختلف علمی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و هنری باشد، افرادی مانند سید ابوالرضا راوندی، قطب راوندی، غیاث‌الدین جمشید کاشانی، علامه ملامحسن فیض کاشانی، ملا فتح‌الله کاشانی صاحب تفسیر منهج الصادقین، ملا مهدی و ملا احمد نراقی و خاندان ایشان، ملا حبیب‌الله شریف کاشانی، سید مصطفی کاشانی، ملا عبدالرسول مدنی کاشانی و سید محمد علوی بروجردی رحمت‌الله علیهم و... را می‌توان نام برد. در این پژوهش سعی شده کارنامه علمی یکی از بزرگان حوزه تفکر اسلامی، مرجع بزرگ دینی، فقیه اصولی و حکیم متأله، حضرت آیت‌الله العظمی سید محمد علوی بروجردی (ره) بررسی شود.

شایان ذکر است منابع موجود، اطلاعات چندانی در اختیار محققان نگذاشته و بیشتر بزرگانی که ایشان را می‌شناخته‌اند، در حال حاضر از دنیا رفته و عموم مردم نیز به‌جز نقل پاره‌ای از کرامات، اطلاعات قابل توجهی درباره شخصیت علمی، فرهنگی و اجتماعی ایشان ندارند؛ با وجود این، نگارندگان بعد از بررسی‌های فراوان، به نامه‌ای خودنوشت از آیت‌الله علوی بروجردی (ره) در کتاب نامه‌های ناموران^۳ دست یافتند که این نامه، بنا بر درخواست آیت‌الله سید

شهاب‌الدین مرعشی نجفی (ره) و با دستخط آیت‌الله علوی (ره) در شرح احوال خویش نگاشته شده و در این پژوهش، سعی شده تا ضمن تحلیل و بررسی این نامه و آثار به‌جای‌مانده از ایشان همچنین جمع‌آوری خاطرات شفاهی رایج بر سر افواه مردم و نقل قول‌های موجود در آثار منابع در دسترس، به واکاوی ابعاد گوناگون حیات پربار این فقیه فرزانه نیز پرداخته شود.

۱-۱. پیشینه پژوهش

تاکنون اثری جامع، مانع و مستقل اعم از رساله یا پایان‌نامه، درباره این عالم فرزانه نگاشته نشده و در برخی منابع مانند *تذکره الشعرا* امامت کاشانی (بی تا)، *العندیل فی تمیز الصحیح من العلیل* آیت‌الله رضوی کاشانی (۱۳۸۵ق)، *لباب الانقلاب فی الانقلاب الاطیاب* شریف کاشانی (۱۳۷۲)، *بزرگان کاشان* از عاطفی (۱۳۸۹) و *المسلسلات فی الاجازات* آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره) (۱۴۱۶ق) به‌صورت پراکنده به برخی از ابعاد زندگی ایشان اشاره شده است.^۴ تنها اثری که به‌صورت مختصر به این موضوع پرداخته، مقاله «زندگی‌نامه خودنوشت آیت‌الله سید محمد علوی بروجردی کاشانی ۱۲۷۲ق-۱۳۶۲» (صفری، ۱۳۹۱) است که فقط در دو صفحه تهیه و تنظیم شده و جامع تمام ابعاد شخصیتی و شرح حال زندگی این عالم فقیه نیست؛ چنان‌که در مقدمه هم بدان اشاره شد.

۲-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

با توجه به روش تربیتی خاص قرآن کریم و الهام‌گیری از شیوه و روش آن در ذکر سرگذشت پیامبران و اولیای الهی مانند حضرت موسی (ع)، حضرت ابراهیم (ع) و نیز بزرگانی مانند لقمان حکیم، نگارندگان کوشیده‌اند تا با تأسی به قرآن کریم، ضمن معرفی عالمان بزرگی مانند آیت‌الله علوی بروجردی (ره)، الگوهای تربیتی خوبی را برای نسل حاضر و نیز نسل آینده معرفی کرده تا با راه و روش عملی درست زیستن آشنا شوند و از سویی به حفظ مهم‌ترین میراث خود در حوزه تمدن اسلامی یعنی شخصیت‌های علمی، آثار و شیوه سیر و سلوک و روش‌های تربیتی ایشان کمک شایانی کنند.

۲. مبانی نظری پژوهش

۱-۲. تحلیل و بررسی زندگی‌نامه آیت‌الله علوی بروجردی (ره)

آقاسید محمد علوی بروجردی (ره)، در سال ۱۲۷۴ق در محله سلطان امیر احمد کاشان در خانواده‌ای مذهبی متولد شده و تا پایان عمر در خانه پدری سکونت داشتند. پدر ایشان سید ابراهیم علوی (از احفاد امام کاظم ع)، بازرگانی خیر و نیکوکار و از ارداتمدان ملا محمد نراقی

واکاوی شخصیت علمی، اخلاقی و اجتماعی آیت‌الله سید محمد علوی بروجردی (ره)

بود. آیت‌الله علوی (ره) افزون بر اینکه مرجع علی الاطلاق مردم کاشان بوده، از جامعیت علمی، نبوغ، تعمق و دوران‌دیشی، نیروی استدلال و قدرت بیان، ذکاوت، طهارت، پارسایی، کرامت، مروت، حلم، حیا، ادب، اطمینان قلبی، شجاعت، صداقت و پرهیزکاری نیز برخوردار بوده و عبودیت خداوند متعال و دوستی ائمه اطهار (ع)، در شمار مهم‌ترین سجایای اخلاقی ایشان بوده است.

همسر ایشان، خانم ملک (عمه آیت‌الله میر سید نظام‌الدین آل یاسین از احفاد آقای سید محمد تقی پشت مشهدی) بوده است (امامت کاشانی، بی تا: ۱۹۷). آیت‌الله علوی چهار پسر و یک دختر داشت که بدین شرح‌اند: سید ابراهیم (متوفی ۱۳۰۹ق)، سید مهدی و برادر کوچکش (متوفی ۱۳۲۲ق در اثر وبا^۵)، سید نصرالله (متوفی ۱۳۵۵ق) و سهی تقوی (متوفی ۱۳۶۵ش). سرانجام ایشان در ۱۷ شوال سال ۱۳۶۲ق در کاشان درگذشت و بعد از اقامه نماز توسط آیت‌الله سید محمدحسین رضوی کاشانی بر پیکر ایشان در جوار تربت علامه ملامحسن فیض به خاک سپرده شد (شریف کاشانی، ۱۳۷۲: ۱۵۸).^۶

۲-۱-۱. بررسی اوضاع سیاسی و اجتماعی عصر آیت‌الله علوی بروجردی (ره) و اقدامات ایشان

۲-۱-۱-۱. تشکیل پایگاه متمرکز دینی برای عبادت، وعظ و ارشاد (مسجد) در منزل شخصی
عصر زندگی آیت‌الله علوی (ره) مقارن با دو دوره قاجار و پهلوی و در بدترین اوضاع سیاسی بوده است. همچنین پیدایش گروه نائبی‌ها^۷ در کاشان با استفاده از ضعف دولت قاجار^۸ و تجاوزها و دست‌درازی‌های آنان، جو خفقان حاکم بر عصر رضاخان و سختگیری‌های وی به عالمان دینی^۹ و حوزه‌های علمیه، سبب شد تا ایشان در اوضاع بسیار نابسامان سیاسی و اجتماعی، به تدریس و مرزبانی از حوزه‌های اندیشه اسلامی بپردازند؛ به عبارت دیگر، با توجه به نفوذ بیش از پیش بیگانگان در جامعه عصر قاجار و نیز گذر این دوره از سنت به مدرنیته، نوعی دگردیسی ایجاد شد که این امر، باعث نفوذ افکار دگراندیشانه و نیز کاهش امتیازات سنتی روحانیون شد؛ از این روی، شکاف عمیقی بین دولت و روحانیت به وجود آمد (ولیکانی، ۱۳۹۰).

آیت‌الله علوی (ره) برای مقابله با ضعف و انحطاط دولت قاجار و خفقان حاکم بر عصر پهلوی، و کم‌رنگ شدن نقش پویای مساجد در این دوران، سبب شد تا ایشان بکوشند با تشکیل، یک کانون متمرکز دینی (همچون مسجد) در منزل از تمام کارکردهای گوناگون آن بهره‌مند شوند؛ زیرا «مسجد نخستین پایگاه عبادی، آموزشی، سیاسی و اجتماعی در جامعه مسلمین شناخته شده؛ و از

کارکردهای مهم مسجد می‌توان به مواردی مانند کانون عبادی، مرکز نشر دانش، نهاد سیاسی، پایگاه تبلیغاتی و مرکز خدمات اجتماعی اشاره کرد» (فراهتی، ۱۳۸۷: ۴۵-۵۸). ایشان غیر از فعالیت‌های علمی خود اعم از تدریس، وعظ و ارشاد به اقامه نماز جماعت در منزل شخصی خود نیز اهتمام ورزیده و بر اساس اقوال عموم، مردم در سرمای زمستان و یخبندان هم در صف‌های طولانی نماز جماعت به ایشان اقتدا می‌کردند (جمشیدی، ۱۳۹۲: ۱۳۲). در حقیقت، ایشان در منزل شخصی خود مجالس وعظ عمومی و روضه‌خوانی در ایام عزاداری محرم و صفر برگزار کرده و نقش بسیار مهمی در تربیت دینی و مذهبی مردم کاشان داشته است.

۲-۱-۱-۲. تشکیل مرکز آموزش عالی و فرهنگی (حوزه علمیه) در منزل شخصی

خفقان رضاخانی و قرار گرفتن دو پایگاه علمی کاشان یعنی مدرسه امام خمینی (ره) و مدرسه آقابرگ در دست وزارت فرهنگ وقت، سبب شد تا آیت‌الله علوی (ره)، فعالیت‌های خود را در منزل انجام دهند؛ اما با پیگیری‌های مداوم علمای بزرگ کاشان، هم‌زمان با تبعید آیت‌الله شیخ محمد خالصی در سال ۱۳۲۱ش به این شهر و مکاتبه با قوام‌السلطنه مبنی بر باز پس گرفتن این دو پایگاه علمی، سبب شد پس از مدتی این امر محقق شود؛ اما متأسفانه این امر مصادف با واپسین روزهای حیات آیت‌الله علوی (ره) بود و اندکی بعد، ایشان دار فانی را وداع کردند (تبرائیان، ۱۳۸۶: ۲۸-۳۰). آیت‌الله علوی بروجردی (ره) در مبارزه عملی با موانع سیاسی و اجتماعی عصر خود، می‌کوشد تا منزل شخصی خود را به انجمن عالی علوم و حوزه علمیه‌ای در فرهنگ آن روز دنیای اسلام بدل کند و در آن، به‌مدت شصت سال، کرسی تدریس تشکیل داده و درس علوم نقلی و عقلی را در آن تدریس می‌کند و دانش‌آموختگان برجسته‌ای مانند آیات عظام سید محمدحسین رضوی کاشانی، سید خلیل‌الله فقیه کاشانی، شیخ قاسم کبیر قمی، حاج آقا رضا مدنی، سید احمد وثوقی و شماری دیگر از اندیشمندان و عالمان دینی را پرورش دهد.^{۱۰}

۲-۱-۱-۳. تشکیل پایگاه حل و فصل اختلافات، شکایات مردمی و رفع نیازمندی‌های ایشان در منزل شخصی

ایشان از منزل شخصی خود به‌عنوان پایگاه تبلیغاتی و مرکز خدمات اجتماعی استفاده کرده و اتاق ویژه‌ای برای رسیدگی به اختلافات و شکایات‌های مردمی اعم از مواردی چون ارث، مشکلات خانوادگی و مالی در نظر گرفته و همچنین، از فقرا و مستمندان نیز دستگیری می‌کرده‌اند.

۲-۱-۲. تحلیل و بررسی شخصیت علمی آیت‌الله علوی بروجردی (ره)

پیش از بررسی پیشینه علمی پژوهشی آیت‌الله علوی بروجردی (ره)، ضروری است جایگاه علمی حوزه علمیه کاشان در عصر ایشان حتی به‌اختصار بررسی شود:

واکاوی شخصیت علمی،
اخلاقی و اجتماعی
آیت‌الله سید محمد
علوی بروجردی (ره)

۱-۲-۱. حوزه علمیه کاشان در عصر آیت‌الله علوی بروجردی (ره)

به‌رغم اینکه عصر قاجار از نظر سیاسی و اجتماعی در دوران انحطاط به سر می‌برده و حوزه‌های علمیه هم در این دوران، رونق چندانی نداشته، نمی‌توان نقش ارزنده حوزه علمیه کاشان در گسترش و تعمیق فرهنگ و تمدن اسلامی را نادیده گرفت؛ زیرا در آغاز قرن‌های سیزدهم و چهاردهم هجری قمری هرچند به دلیل اوضاع نابسامان امنیتی و سیاسی در کاشان و بی‌توجهی به علم و فرهنگ، سبب شد که علمای بزرگ به عتبات عالیات مهاجرت کرده و حوزه‌های علمیه خالی شود؛ ولی در اواخر سده دوازدهم و سیزدهم هجری به همت اندیشمندان بزرگی مانند فاضلین نراقی سبب شد تا حوزه کاشان هم از نظر موقعیت علمی و فرهنگی در شمار مراکز مهم حوزوی خوش بدرخشد؛ به‌گونه‌ای که بسیاری از دانش‌آموختگان حوزه‌های عتبات عالیات برای تکمیل علوم عقلی و نقلی، راهی حوزه علمیه کاشان شدند^{۱۱}؛ چنان‌که مرحوم علامه تهرانی در *الکرام البرره و تقیاء البشر* به نقل از *لباب الانقلاب* ملا حبیب‌الله شریف کاشانی، نام گروهی از اهل معقول را در قرن سیزدهم و چهاردهم می‌برد که نشان می‌دهد کاشان تا نزدیک به زمان ما از مراکز معقول بوده و ظاهراً علوم معقول به‌وسیله نراقی‌ها رواج یافت و کاشان در ردیف مرکز فقهای طراز اول شیعه و قطب علم و فقاقت قرار داشته است (مطهری، ۱۳۶۲: ۵۹۸ و ۴۴۷). آیت‌الله علوی بروجردی (ره) هم تمامی مدارج علمی خود را از آغاز تا پایان مرجعیت به‌خاطر غنی بودن حوزه علمیه کاشان، در مدرسه امام خمینی (سلطانی) سابق و مدرسه گذر بابا ولی گذراندند و در حقیقت مدرسه سلطانی (امام خمینی ره)، کانون مهمی برای رشد و تعالی این عالم بزرگ گردید. استادان بزرگی مانند میرزا ابوتراب نطنزی^{۱۲}، حاج ملا محمد نراقی و حاج ملا محمدحسین مجتهد کاشانی و شمار دیگری از علمای برجسته در آن تدریس کرده و در شمار مهم‌ترین مدارس علمیه در قرن سیزدهم و چهاردهم بوده است (کلاتر ضرابی، ۱۳۷۸: ۴۲۰؛ عاطفی، ۱۳۹۲: ۵۲ و ۱۶۴).

۱-۲-۲. استادان

آیت‌الله علوی (ره) محضر استادان گرانقدری مانند ملا محمد نراقی، شیخ عبدالغفور (شیخ‌العلماء)، سید جمال‌الدین اسدآبادی^{۱۳}، آخوندکاشی^{۱۴}، محمداسماعیل محلاتی و احمد ایبانی و حبیب‌الله ساوجی^{۱۵} را درک کرده و بیشتر زمان تحصیل خود در فقه و اصول را نزد ملا حبیب‌الله شریف کاشانی سپری کرده و به درجه اجتهاد نائل آمده‌اند. در اینجا به سه تن از مهم‌ترین استادان ایشان اشاره می‌شود:

الف. آیت‌الله ملا حبیب‌الله شریف کاشانی

ایشان در سال ۱۲۶۲ق در کاشان متولد شد و تحصیلات خود را نزد حاج سید حسین کاشانی و دیگر فقها در کاشان، تهران و عتبات عالیات فرا گرفت. وی در شمار مصنفان پرکاری است که ۱۷۰ اثر علمی در علوم مختلف فقهی— ادبی، رجالی و تفسیری از خود به جای گذاشته است. *منتقد المنافع* (جلد ۱۴)، *قوامیس الدرر، تذکره الشهداء، مغنم المجتهدین، اسرار العارفین و دیوان اشعار* از آثار اوست. وی در سال ۱۳۴۰ق دار فانی را وداع کرد و در مزار دشت افروز به خاک سپرده شد (شریف کاشانی، ۱۳۷۲: ۱۷۱). از دانش‌آموختگان ایشان می‌توان به آیات عظام شیخ ابوالقاسم قمی، شیخ ابوالقاسم مشکاه، شیخ محمد غروی کاشانی، میرزا شهاب‌الدین نراقی، حاج سید مصطفی کاشانی، سید محمد علوی بروجردی، میرزا حسین محلاتی، آقا میرسید محمدرضا یثربی، حاج میرزا مجدالدین نراقی، میرسید علی یثربی، ملا عبدالرسول مدنی، سید فخرالدین امامت، سید محمدحسین رضوی و جمعی دیگر اشاره کرد (عاطفی، ۱۳۹۲: ۷۳-۷۴).

ب. آیت‌الله حاج ملا محمد نراقی

حاج ملا محمد نراقی ملقب به عبدالصاحب (متولد پنجم صفر ۱۲۱۵ق) از علمای بزرگ قرن سیزدهم که از محضر پدرش حاج ملا احمد فاضل نراقی کسب فیض کرده و از او اجازه داشته است. وی داماد میرزا ابوالقاسم قمی (صاحب کتاب *قوانین*، متوفی ۱۲۳۱ق) بوده و آثار وی شامل *مشارق الاحکام، مراصد در اصول، انوار التوحید در حکمت الهی، تبصره المؤمنین* (رساله عملیه)، شرح حدیث *رأس الجالوت*، *مناسک حج* و... است. وی در شعر «صاحب» تخلص کرده و مثنوی صاحب اثر اوست که به طبع رسیده است. ایشان اعجوبه دوران خویش و متولی و مدرّس مدرسه سلطانی بوده و مهم‌ترین شاگردانش فرزندان ایشان میرزا فخرالدین و میرزا جلال‌الدین، سید محمدحسین و سید محمدحسن امام، و نیز آیت‌الله سید محمد علوی بروجردی بوده است. وی در سال ۱۲۹۷ درگذشت و بدن مطهرشان در نجف اشرف به خاک سپرده شد (عاطفی، ۱۳۹۲: ۱۹۰).

ج. شیخ عبدالغفور مشهور به شیخ العلما

شیخ عبدالغفور فرزند شیخ ابوالقاسم از علمای برجسته کاشان بوده که در نزد حاج ملا احمد فاضل نراقی، شیخ مرتضی انصاری و حاج سید محمدتقی پشت مشهدی کسب فیض کرده است و اکاوی شخصیت علمی، و در کاشان مشهور به شیخ العلما بوده و در سال ۱۳۲۱ق درگذشت و در مزار شیخان قم دفن شد (کلانتر ضرابی، ۱۳۷۸: ۲۹۷).

اخلاقی و اجتماعی
آیت‌الله سید محمد
علوی بروجردی(ره)

۲-۱-۳. تحلیل و بررسی آثار علمی و ادبی آیت‌الله علوی بروجردی(ره)

از مهم‌ترین آثار و تألیفات آیت‌الله علوی بروجردی(ره) عبارت‌اند از: حاشیه‌هایی بر کفایة الاصول و رساله ذخیره العباد آخوند خراسانی، ریاض المسائل طباطبایی حائری، رساله وسیله الاخوان مالک حبیب‌الله و مکاسب شیخ انصاری نوشته‌اند؛ همچنین از دیگر آثار ایشان، منظومه‌ای در فقه در سه جلد به زبان عربی، منظومه‌ای در فن المعانی و البیان به زبان عربی، الفیه در نحو به زبان عربی، فقه، اصول و ادب عرب است. دیوان الاشعار الفارسیه و العربیه فی مواد تاریخ العلماء والاعیان المراثی العاشوریه، رساله عملیه، منظومه‌ای در ماده تاریخ هم در شمار سایر آثار ایشان است (نک: شریف کاشانی، ۱۳۷۲: ۱۵۸؛ کلاتر ضرابی، ۱۳۷۸: ۵۹۲-۵۹۳). در این مقال، به اختصار، به معرفی هریک از آثار ایشان پرداخته می‌شود.

الف. آثار ادبی

– الفیه فی علم النحو بالعربیه

موضوع این الفیه در خصوص ادب عربی (دانش نحو) بوده و شامل هزار بیت است و در حقیقت به بررسی امهات مسائل نحوی در سه بخش مرفوعات و منصوبات و مجرورات پرداخته است. در مقدمه این الفیه بیان شده که برای جویندگان تذکر و پند و برای خواهندگان بصیر، یک تبصره و هشدار است. گوهری است که از همه گوهرهای دیگر سرآمد و منظومه‌ای است که از رشته مرواریدهای افضل و برتر است (سلامتیان قمصری، ۱۳۸۷: ۱۰-۱۱). سلامتیان در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود به شرح و تحشیه و تعلیق ۱۵۸ بیت از الفیه نحوی آیت‌الله علوی بروجردی(ره) در خصوص علم نحو پرداخته و مباحث مذکور را در قالب یک جلد تهیه و تنظیم کرده است و الفیه بلاغی را در قالب جلد دوم در رساله دوره دکتری خویش آورده‌اند (برای توضیح بیشتر نک: همو، ۱۳۷۰: ۵).

– الفیه فی علم البلاغت بالعربیه

مشخصات این الفیه در کتاب فهرست نسخه‌های خطی مدرسه سلطانی بدین شرح است: «الالفیه سید محمد علوی (علم بلاغت)، نسخه مؤلف ۱۳۱۲ق، فهرست، پیشین، ص ۸، ش ۱۶۱، جعفری، ص ۸۱، ش ۴۱» (طیارمرغی، ۱۳۹۴: ۲۷). سلامتیان در باب اول رساله دکتری خود درباره شرح الفیه بلاغی مرحوم علوی بروجردی توضیحاتی نوشته‌اند مبنی بر کلیاتی درباره علم بلاغت، و در باب فصاحت و بلاغت و انواع آن دو و عیوب مخل آن‌ها و مراجع بلاغت و تعریف علم معانی و بیان، حقیقت، انشاء، خبر، صدق و کذب و مقایسه و مطابقت آرای علما درباره صدق و کذب و...

بحث می‌شود. ایشان شرح مبسوطی همراه با ذکر امثله کافیه و دلایل وافیه بر این هزار بیت نوشته‌اند (سلامتیان قمصری، ۱۳۷۵: ۵-۶؛ نیز برای توضیح بیشتر نک: موحدی، ۱۳۷۶: ۹۷).

– المراثی العاشوریه

این اثر در شمار شاهکارهای ادبی ایشان و شامل چهل مرثیه با ۱۰۶۷ بیت است که در ۱۸ سال در دهه ماه محرم هر سال، درباره شهادت امام حسین (ع) سروده‌اند. ایشان قصیده نخست را در شب عاشورای سال ۱۳۳۴ در قالب هشت بیت و قصیده پایانی را در محرم سال ۱۳۵۲ در قالب ۵۵ بیت سروده‌اند (صحیحی، ۱۳۹۴: ۲۰۴). البته باید ذکر شود که در نامه خودنوشت آیت‌الله علوی (ره)، تعداد ابیات مراثی العاشوریه موسوم به اربعین العاشوریه ۱۰۸۰ بیت ذکر شده و لواحق این اثر را متجاوز از ۵۰۰ بیت دانسته‌اند (مرعشی نجفی، ۱۳۸۹: ۱۰۶۶). نیز در فهرست نسخه‌های خطی درباره مشخصات این اثر آمده است: «مجموعه چهل مرثیه شیوا و ادبیانه عربی که در دهه‌های محرم و شب‌های عاشورای ۱۳۳۴ تا ۱۳۵۲ ق سروده شده است. سراینده در بالای هر مرثیه، سال و روز سرایش خود را ذکر کرده و در پایان، تاریخ اتمام مجموعه را جمله «قد انتهى المراثی» دانسته که مطابق سال ۱۳۵۲ است. وی دو بار سروده‌های خود را نوشته: یک بار به‌صورت متفرق در ضمن دیوان اشعار خود که این دیوان چنان‌که در مقدمه گفته شد، از جمله نسخه‌هایی است که از مدرسه بیرون برده شده و اکنون در کتابخانه جعفری کاشان است. مرحوم علوی قصیده دیگری در سال ۱۳۵۳ ق سروده و به قصاید چهل‌گانه‌ای که پیش‌تر سروده بود، ملحق ساخته که در دیوان او آمده، ولی در تحریر دوم، مراثی وجود ندارد. این مراثی بدون قصیده الحاقی، در زمان ناظم به چاپ رسیده است. نسخه شماره ۲۳۶ کامل است و قصیده الحاق شده را ندارد... نسخ، مؤلف، ۱۳۵۲ ق، در هاشم نسخه، ابیاتی توسط وی افزوده شده و برخی لغات مشکل در کنارشان معنا شده‌اند. شماره مرثیه‌ها نیز در آغاز هر کدام، در حاشیه به ثبت رسیده است. کاغذ نسخه خطدار و چهار برگ اول آن خالی است نسخه ارزشمند. جلد مقوای زرد، عطف پارچه تیره. ۲۶ برگ. ۲۰ سطر. ۲۰×۱۵ سانتی‌متر... (طیارمرغی، ۱۳۹۴: ۲۶۰-۲۶۲؛ نیز برای شناخت بیشتر نک: بروجردی علوی، بی تا: ۴).^{۱۶}

– دیوان الأشعار الفارسیة والعربیة فی مواد تواریخ العلماء و الاعیان

دیوان آیت‌الله علوی بروجردی در قالب یک مجموعه سه جلدی است که در سال ۱۳۵۱ ق و واکاوی شخصیت علمی، سال‌های بعد آن نگارش یافته است. این مجموعه، حاوی قصاید، مراثی و ماده تاریخ‌های وفات و اخلاقی و اجتماعی آیت‌الله سید محمد علوی بروجردی (ره) نکات ارزشمند تاریخی مشاهیر، رجال و اعلام کاشان از سال ۱۳۱۰ تا هنگام وفات ایشان است

که آیت‌الله علوی(ره) بعد از مدح و ستایش این بزرگان به ذکر ماده‌تاریخ وفات و شرح حال هریک از ایشان پرداخته است. جلد نخستین این مجموعه با عبارت «بسم الله الرحمن الرحيم» اما بعد فهذه قطعات حاویه لتاریخ متوفین فی هذا العام (۱۳۵۱ق) و مابعد فهذه سوی ما انشأت فی سنین السابقه من التواریخ المجموع فی رسالتین اخیرین...» آغاز شده و برخی از قصاید دیوان ایشان به زبان عربی و برخی هم به صورت فارسی ذکر شده که بیانگر نبوغ علمی ادبی ایشان در زبان عربی و فارسی و اطلاعات ارزشمند رجالی است. جلد اول دیوان ایشان ۲۸۲ صفحه، جلد دوم ۱۷۹ صفحه و جلد سوم ۱۷۲ صفحه است که در مجموع ۶۳۳ صفحه مخطوط است؛ ایشان در نامه خودنوشت خویش به آیت‌الله مرعشی نجفی(ره)، به شماری از قصاید خود با عناوین قصیده لامیه الادب (۱۰۰ بیت)، قصیده ولایه (۸۰ بیت)، قصیده ذوقیه (۴۰ بیت) و قصیده شوقیه (۴۵ بیت) نیز اشاره کرده‌اند (مرعشی نجفی، ۱۳۸۹: ۱۰۶۶). تخلص شعری ایشان «ضیایی» بوده است.

آیت‌الله علوی بروجردی(ره) در ساختن ماده‌تاریخ^{۱۷} تبحر زیادی داشته و بیش از ۵۰ ماده‌تاریخ برای استاد خود ملاحیب‌الله شریف کاشانی^{۱۸} سروده است که همگی به تاریخ وفات ایشان اشاره دارد؛ برای مثال، می‌توان به «الف الف سلام و تحیه»، «جنات نعیم دخل الآن»، «فی الجنة أسکنه» و... اشاره کرد (علوی بروجردی، ۱۳۵۱: ۱-۳؛ شریف کاشانی، ۱۳۷۲: ۱۶۰). شرحی که آقا سید محمد علوی بروجردی پس از کشف جنازه شهید نراقی به خط خود در کتاب تاریخ و فیات الاعاظم من المعاصرین به نثر و نظم عربی و فارسی نگاشته، بسیار قابل توجه است و به شرح ذیل ذکر شده: «فی تاریخ ظهور جسد المبرور المغفور آقا علی الشهید و قد قتلوه غیله فی سلخ رجب المرجب ۱۳۳۱ و حملوا نعشه لیلا الی مزرعه بعیده من البلد معروفه بدوک و القوه ملفوفاً بثیا به فی بئر بلا ماء ثم طمسوا البئر و آثار و اما فوقه و و حوالیه زرعوه لاختفاء الامر ثم اظهر الله جسده فی غره محرم الحرام ۱۳۳۸ فأخرجوه من البئر و حملوه الی البلد مع الوازم الاعزاز و الاکرام و دفنوه بعد سنه اعوام فی جنب قبر ابیه المبرور العالم الربانی آقا میرزا محمد حسین طاب ثراه...»

که درافتاد به چه قامت آن سرو روان	شنبه سلخ رجب بود ز سال غفران (۱۳۳۱)
عالم عامل فرزانه، وحید دوران	بحر فهم و خرد، آقاعلی عالی‌قدر
بنمودند شهیدش چو به تیر عدوان	جمعی از مردم بدسیرت نامرد خبیث
کآخر الامر عیان می‌شود این راز نهران	جسدش را بنهفتند به چه، غافل از این

الله الحمد که یوسف به درآمد از چاه   شکر ایزد که به کاشانه خود گشت روان
ولی افسوس که از چه چو برآمد این ماه   بود مشکات تنش فاقد مصباح روان
... مشرف آمد از او شهر وزین شدش   ز چه درآمد و کاشان از او مشرف بین (۱۳۳۸)

(نراقی، ۱۳۶۴: ۲۴۹-۲۵۱)

ایشان علاوه بر تبحر در علوم دینی، فلسفه و حکمت، ریاضیات و جبر و ادب فارسی عربی، استادی کم‌نظیر بوده و در شمار بزرگان مرثیه‌سرایی در ادب فارسی و عربی بوده‌اند و حجم زیادی از سروده‌های ایشان در رثای امام حسین (ع) است. در بررسی اجمالی سبک‌شناختی آثار منظوم ایشان می‌توان گفت هرچند در سروده‌های فارسی خود از تبحر بسزایی برخوردار بوده، در سروده‌های عربی از آرایه‌های ادبی و آراستگی‌های فنی و تکلف زبانی و لغوی بیشتری بهره برده‌اند؛ به‌گونه‌ای که استفاده از لغات ثقیل و پرطنطنه عربی، آرایش لفظی کلام و توجه فراوان به لفظ از ویژگی‌های شاخص سروده‌های عربی ایشان است تا جایی که نقل شده، اشعار عربی ایشان حتی از بلغای عرب هم زیباتر و دلنشین‌تر^{۱۹} است؛ اما در بررسی معناشناختی مراثی وی می‌توان گفت که بیشتر این مراثی با زبان احساسی و عاطفی^{۲۰} و در قالب حماسی برای برانگیختن احساسات و عواطف صادقانه مخاطبان بوده و همگی موارد مذکور، حاکی از احساسات پاک و صادقانه و ارادت قلبی ایشان نسبت به خاندان اهل بیت (ع) است.

ب. آثار فقهی - اصولی

- منظومه فقهی

آیت‌الله علوی بروجردی (ره) در این منظومه فقهی، به بررسی باب‌هایی از فقه امامیه به عربی پرداخته و در مجموع اثری بسیار نفیس و منحصر به فرد نوشته، به گونه‌ای که در میان فقهای متقدم و متأخر، منظومه فقهی با این گستردگی، کمتر دیده شده است. این منظومه بالغ بر ۱۰۰۰ بیت و مشتمل بر تمام احکام و فروع دو کتاب طهارت و الصلاة (تا مبحث صلاة الجماعت) است که با تبحر خاصی به نظم درآمده و با عبارت «بسم الله الرحمن الرحيم» شروع شده و بعد از مدح پیامبر اکرم (ص) آغاز شده است (نک: علوی بروجردی، ۱۳۲۲: ۱-۲).

در مصرع اول بیت پایانی منظومه (بالجوهر المنظوم اذا ختمته) هم به ماده تاریخ اسم کتاب

بالجوهر المنظوم (۱۳۲۲ق) اشاره شده است. فتوهای آن بزرگوار در منظومه فقهی بیشتر مطابق با واکاوی شخصیت علمی، نظر مشهور فقهای امامیه مانند شیخ مفید، شیخ طوسی و سید مرتضی است؛ البته در برخی موارد هم آرای خود را با اندکی تفاوت و اختلاف نظر با سایر فقها بیان کرده‌اند (برای توضیح بیشتر علوی بروجردی (ره) اخلاقی و اجتماعی آیت‌الله سید محمد

درباره فتاوی ایشان نک: عاطفی، ۱۳۸۹: ۳؛ معتمدی کاشانی، ۱۳۷۸: ۶۷۹).

در خصوص شیوه فکری و فقهی آیت‌الله علوی(ره)، باید گفت که ایشان از شاگردان ممتاز آیت‌الله ملا محمد نراقی فرزند ملا احمد نراقی بودند و دوران تحصیل آن بزرگوار در همان عصر اشاعه تفکر اصولی^{۲۱} سپری شد. بنابراین روش فقهی ایشان، روشی کاملاً اصولی بوده است. در حقیقت، مهم‌ترین شاخصه اصولیگری، اجتهاد و استنباط از ادله شرعی (کتاب، سنت، اجماع و عقل) است که آن‌ها را واجب عینی یا تخییری دانسته، درحالی‌که اخباریون آن را حرام می‌دانند. با توجه به فتاوی و نظریات فقهی این عالم ربانی، در آثار به‌جای‌مانده از ایشان، همانند منظومه فقهی، رساله و حواشی نگاشته شده، توسط ایشان بر مکاسب مرحوم شیخ انصاری و ریاض المسائل آیت‌الله سید علی طباطبایی برمی‌آید که ایشان فقهی اصولی و مجتهدی جامع شرایط بوده‌اند. آیت‌الله علوی(ره) در برخی مسائل شرعی و احکام فقهی نظر خاص و منحصر به فرد داشته‌اند؛ چنان‌که ایشان به طهارت اهل کتاب و حرمت اقامه نماز جمعه^{۲۲} با وجود رژیم طاغوتی پهلوی در عصر غیبت معتقد بوده و آن را از اختیارات خاص حضرت ولی عصر(عج) دانسته‌اند؛ زیرا دوره حیات ایشان مصادف با حکومت فاسد قاجار و عصر پرخفقان پهلوی بوده است (برای توضیح بیشتر نک: معتمدی کاشانی، ۱۳۷۸: ۶۷۹-۶۸۰؛ شریف کاشانی، ۱۳۷۲: ۱۶۵-۱۶۶).^{۲۳}

- حاشیه بر ریاض المسائل

در کتاب فهرست نسخه‌های خطی مدرسه سلطانی درباره مشخصات حاشیه آیت‌الله علوی بروجردی بر ریاض المسائل آورده است: «حاشیه ریاض المسائل محمد بن ابراهیم موسوی کاشانی علوی بروجردی ۱۲۷۲-۱۳۶۲ق حواشی منظم و بسیاری که بر مجموعه کتاب ریاض المسائل تألیف علی بن محمد علی طباطبایی (۱۲۳۱ق) به تحریر درآمده است. نسخه ۴۰۱...» (طیارمرغی، ۱۳۹۴: ۱۱۱).

- حاشیه بر فرائد الاصول

موضوع این کتاب هم درباره اصول فقه و به زبان عربی است که آیت‌الله علوی بروجردی، حواشی پراکنده‌ای بر بخش‌های مختلف رسائل شیخ انصاری از قطع و ظن تا تعادل و تراجیح است. نسخه ۴۰۵. نسخه مؤلف. بی‌تا. در هامش نسخه چاپ سنگی. ۱۳۲۰ق به خط هاشم بن حسین، دار الطباعة حاج ابراهیم تبریزی، ۴۵۷ صفحه (۲۲۹ برگ)، حواشی در برخی موارد، دارای امضای «محمد الموسوی» است. جلد تیماج سرخ، عطف و لبه و گوشه تیماج قهوه‌ای. ۶۷ صفحه، ۱۷×۲۶ سانتی‌متر (طیار مرغی، ۱۳۹۴: ۱۱۹).

- حاشیه بر کفایة الاصول

از جمله تألیفات آخوند خراسانی در زمینه علم اصول، کتاب کفایة الاصول ذکر شده که آیت‌الله علوی بروجردی(ره)، حاشیة بسیار عالمانه و نسبتاً مفصلی بر آن نگاشته‌اند (نیز نک: استادی، ۱۳۷۱: ۵۳۵).

- حاشیه بر کتاب المتاجر

موضوع این کتاب، فقهی و به زبان عربی است که توسط آیت‌الله علوی بروجردی(ره) تحشیه‌نویسی شده است. البته حواشی منظم و زیادی بر کتاب مکاسب شیخ مرتضی انصاری(۱۲۸۱ق) است و مکاسب محرمه و مباحث بیع و خيارات تا آخر احکام قبض را در بر گرفته است. نسخه شماره ۴۰۲. نسخ مؤلف، بی‌تا. در هامش نسخه چاپ سنگی ۱۳۰۰ق دار الطباعه مشهدی تقی طهران، ۴۹۵ صفحه (۱۴۸ برگ با ملحقات، جلد تیماج قهوه‌ای، عطف و لبه تیماج قهوه‌ای)، ۲۲۷ صفحه (از ۳۱۹ صفحه متاجر)، ۳۴×۲۱ سانتی‌متر (طیارمرغی، ۱۳۹۴: ۱۱۹-۱۲۰).

- حاشیه بر کتاب الطهاره

موضوع این کتاب هم فقهی بوده و به زبان عربی نگاشته شده است و آیت‌الله علوی بروجردی چند حاشیة مختصر بر اوایل کتاب طهارت شیخ انصاری نگاشته‌اند. نسخه ۴۰۳. نسخ مؤلف، بی‌تا، در هامش نسخه چاپ سنگی ۱۳۰۷ق، شامل کتاب‌های طهارت، زکات، خمس و صوم، ۵۶۸ صفحه (۲۸۵ برگ)، جلد تیماج سرخ، ۳ صفحه، ۳۴/۵×۲۱/۵ سانتی‌متر (طیارمرغی، ۱۳۹۴: ۱۱۹).

۲-۱-۲-۴. معاصران آیت‌الله علوی بروجردی(ره)

شایان ذکر است با وجود اینکه عالمان بزرگ و فرهیخته‌ای در عصر آیت‌الله علوی(ره) در کاشان می‌زیسته‌اند، ایشان مرجع علی الاطلاق مردم کاشان بوده‌اند؛ افرادی مانند میرزا فخرالدین نراقی (نوه شیخ قمی)، ملا محمد کاشانی جوشقانی، مولی محمدحسین مجتهد کاشانی، حکیم و مجتهد اصولی^{۲۴} آیت‌الله ملا عبدالرسول مدنی و آیت‌الله العظمی آقا میر سید علی یثربی(ره) را می‌توان نام برد که در شمار فقهای برجسته آن عصر بوده‌اند (برای توضیح بیشتر نک: کلانتر ضرابی، ۱۳۷۸: ۲۸۴؛ جمشیدی، ۱۳۹۲: ۲۳-۳۲؛ عاطفی، ۱۳۹۲: ۵۳-۶۰؛ رضوی کاشانی، ۱۳۸۵ق: ۱۷۰؛

مدنی، ۱۳۹۴: ۴-۷؛ عاطفی، ۱۳۸۹: ۲۳۹؛ مدنی کاشانی، ۱۳۹۸؛ سلمانی آرانی، ۱۳۹۲: ۱۵-۲۶ و واکاوی شخصیت علمی، اخلاقی و اجتماعی آیت‌الله سید محمد علوی بروجردی(ره). (۱۲۵).

۲-۱-۲-۵. مقام علمی آیت‌الله علوی بروجردی از دیدگاه دیگر بزرگان^{۲۵}

- آیت‌الله سید حسین رضوی (ره) شاگرد ایشان

توصیف آیت‌الله علوی بروجردی (ره) از زبان آیت‌الله سید حسین رضوی (ره) به زبان عربی بسیار جالب توجه و شنیدنی است: «من علماء الكاشان السيد الاوحدی و السند الالمعی ذ القریحۃ الطیارۃ علم الاعلام المجتهد العلیم الفہام صاحب الحفظ العجیب و الذوق الغریب المنظم للمنظومات المألوفۃ فی العلوم المعروفۃ النحر العلام و الحبر الفخام التحریر النواق و السفسف المعاق الزیاق البحر المتلاطم السیار و الیم المتلاحم المتلارم الذحاراس اساس التحقیق و رکن رکیں التدقیق النقی الحسام الصالح و النقی الضرام السالح ابوالفیصل الطحطاح و المغربل العمیل الرواح الریاح الرقاح الریاح المرمل المبر بر الصہمیم المرمل الحسن الخط بسور الابلیم اللوزعی القدوسی الاریب الذواس الشرنبث الخنعم الدوسک المنشیء الادیب القلاس الموفق المجتهد المؤید الاقا السید محمد البروجردی الکاشانی المحمدی العلوی الموسوی الربانی الصمدانی ادام الله ایام افاضاته و اعوام افاداته...» (رضوی کاشانی، ۱۳۸۵ق: ۲۱۴)؛ زیرا ایشان آیت‌الله علوی را از عالمان کاشان و یگانه سرور و تکیه‌گاهی باهوش و بانو، دارای قریحه‌ای جوشان و دارنده علم بزرگان دانسته‌اند و در وصف ایشان اوصافی مانند مجتهد عالم، صاحب حفظی عجیب و ذوقی شگفت نسبت به سروده‌های کهن و سروده‌های شناخته شده در علوم و دانش‌های معروف، اندیشمندی دانا و بلندمرتبه، خردمندی کارآزموده و مصلح و نویسنده‌ای عجیب، دریای خروشان روان و دریایی به هم پیوسته، پایه و اساس تحقیق، ستون استوار تیزنگری و دقت، شمشیری پاک و آراسته و آخته شده و مسلح، داور میان حق و باطل، غراب‌کننده سخنان، شادمان، بارحمت، نیکوکار، خوش خط، شجاع، دانا، مبدع، ادیبی موفق و تلاشگر را برشمرده‌اند.

- آیت‌الله شیخ آقابزرگ تهرانی (ره) در طبقات اعلام الشیعہ

در این اثر برجسته نیز به معرفی اجمالی آیت‌الله علوی بروجردی (ره) از حیث سال و محل تولد و وفات، استادان و برخی از آثار ایشان پرداخته شده و نویسنده‌اش از آیت‌الله علوی با عنوان عالم فاضل، مدرس جلیل و مرجعی عالیقدر یاد کرده است (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۴ق: ج ۱۷، ۱۵۳).

- آیت‌الله العظمی سید شهاب‌الدین مرعشی نجفی (ره)

در مسلسلات اجازات آیت‌الله مرعشی نجفی (ره) هم به نام آیت‌الله علوی بروجردی (ره) اشاره شده و غیر از معرفی اجمالی ایشان، نقل شده که در شمار دانش‌آموختگان آیت‌الله ملا حبیب‌الله شریف کاشانی بوده و در وصف ایشان آورده‌اند که از حسنات زمان و اعجوبه‌ای در

DOI: 10.22105/2.KASHAN.2021.2407

ادب و حفظ (منظومات) و ماهر در برخی علوم (حاشیه علی الکفایه) و دارای طبعی روان در سرودن قصاید به‌ویژه در رثای استادش ملا حبیب‌الله شریف در کتاب *لباب الالتاب* بوده‌اند. (مرعشی نجفی، ۱۴۱۶ق: ۱۴۱).

۲-۱-۱. آیت‌الله العظمی حاج آقارضا مدنی (ره)

آیت‌الله العظمی حاج آقارضا مدنی متوفای ۱۳۷۱ از شاگردان ایشان بوده و در فراق و ارتحال استاد خود، ایشان را با اوصافی مانند آیت حق، مخزن اسرار علوم الهی، منبع آداب و فضایل اخلاقی، جامع معقول و منقول، عالم کم‌نظیر در سراسر کره خاکی، سیبویه دهر در ادب عربی، جارا لله دهر در لغت عربی، همچون فیض و صدر المتألهین در حکمت، چون شیخ یوسف بحرانی و ملازمین استرآبادی در دانش حدیث و همچون امرؤ القیس و نابغه ذبیانی و اعشی و فرزدق در فنون شعر عرب‌اند تا جایی که این شاعران بزرگ در ادب عربی نسبت به ایشان عاجز و ناتوان‌اند (برای توضیح بیشتر نک: صحیحی، ۱۳۹۴: ۲۰۶).

۲-۱-۲. آیت‌الله علوی (ره) شیخ المشایخ در اجازات

آیت‌الله علوی به برخی از علما و آیات عظام عصر خویش، اجازاتی به شرح زیر داده است: اجازة روایی به سید شهاب‌الدین مرعشی نجفی (مرعشی نجفی، ۱۴۱۶ق؛ نیز نک: همو، ۱۳۸۹: ۱۰۶۶)؛ اجازة اجتهاد و روایی به شاگرد خود سید محمدحسین رضوی (نک: عاطفی، ۱۳۹۲: ۹)؛ اجازة روایی به سید شهاب‌الدین مرعشی نجفی (مرعشی نجفی، ۱۴۱۶ق: ۲۲۷)؛ نیز نک: همو، ۱۳۸۹: ۱۰۶۶)؛ اجازة اجتهاد و روایی به شاگرد خویش، سید احمد وثوقی معروف به «ثقة الاسلام» (نک: علوی بروجردی، ۱۳۵۱: ج ۳، ۱۴۸؛ اجازة اجتهاد به حاج سید فخرالدین امامت (نک: همان: ج ۳، ۱۴۵) و اجازة اجتهاد به حاج آقا رضا مدنی (نک: همان: ج ۳، ۱۴۶).

۲-۱-۳. بررسی ابعاد شخصیت اخلاقی و اجتماعی آیت‌الله علوی بروجردی (ره)

در تحلیل و بررسی شخصیت اخلاقی و اجتماعی آیت‌الله علوی بروجردی (ره)، باید گفت که ایشان شخصیت کم‌نظیری داشته و فضایل اخلاقی و تربیتی وی، زبانزد خاص و عام بوده است. در اینجا به شماری از این ویژگی‌ها اشاره می‌شود:

۲-۱-۳-۱. فروتنی، تواضع، گشاده‌رویی و سخاوت

کیوان سمیعی در مقدمه خود بر *دیوان منشی*، ایشان را در برخورد با دیگران حتی اقلیت‌های مذهبی و افراد غریبه، بسیار فروتن، متین و گشاده‌رو دانسته‌اند؛ همچنین سمیعی نقل می‌کند که نوادر ادبی را از زبان ایشان شنیده و هنگامی که ایشان را با سید فاضل ابوالرضا فضل‌الله بن علی واکاوی شخصیت علمی، اخلاقی و اجتماعی آیت‌الله سید محمد علوی بروجردی (ره)

حسنی راوندی کاشانی مقایسه کرده، آیت‌الله علوی در جواب می‌فرماید: سمعانی درباره سید ابوالرضا درست نوشته است اما تشبیه من به آن بزرگوار درست نیست. درب خانه آیت‌الله علوی (ره) در تمام ایام سال، بر روی همگان باز بود و ایشان در سخاوت و عطا ممتاز و مرجع ملجأ خاص و عام بودند؛ به گونه‌ای که در روزهای جمعه قبل از ظهر با شاعران دیدار داشتند و شاعران نامدار کاشانی مانند ناصری و منشی هم در این جلسات حاضر می‌شدند و شعر خود قرائت می‌کردند و آیت‌الله علوی (ره) آرا و نظریات خود را بیان می‌فرمودند (منشی کاشانی ۱۳۶۶: ۴-۵). هیبت و عظمت فوق‌العاده ایشان باعث به اعجاب آمدن سایرین شده؛ چنان‌که گروهی از یهودیان پس از ملاقات با او، لقب موسای کلیم را به ایشان داده و مجذوب رفتار ایشان شده‌اند (امامت کاشانی، بی‌تا: ۱۹۵).

۲-۳-۱-۲. زهد و تقوا، پرهیزکاری، صاحب کرامت

از دیگر ویژگی‌های آیت‌الله علوی، تقوا و ورع، تواضع و ادب بوده که مردم را به اعجاب واداشته است. ایشان هرگز بر کسی خشمگین نشده و با مردم و یهودیان ساکن کاشان روابط حسنه‌ای داشته و مردم را با القاب نیکو فرا خوانده و هرگز لبخند از لبان ایشان دور نمی‌شده است. ایشان از فقها و مجتهدان جامع‌الشرایطی بودند که محبوب قلبهای تمام اهالی کاشان بوده و کرامات بسیاری از ایشان نقل شده است (معمدی کاشانی، ۱۳۷۸: ۶۸۰؛ نیز نک: عباسی مقدم، ۱۳۸۷). ایشان به مقامات بلند عرفانی مانند صبر و رضا نیز دست یافته؛ به گونه‌ای که بعد از وفات فرزند خود، مانند روزهای گذشته با چهره متبسم در مراسم خاکسپاری شرکت کرده و همواره در برابر خواست و ارده الهی در مقام رضا قرار داشتند. درباره کشف و شهود باطنی ایشان هم باید گفت که سال‌ها قبل از ورود رضاخان و سختگیری‌ها و مخالفت‌های شدید او در خصوص روحانیت، این واقعه را پیشگویی کردند (عاطفی، ۱۳۷۷: ۱۰-۱۱).

۲-۳-۱-۲. ساده‌زیستی و بذل و بخشش

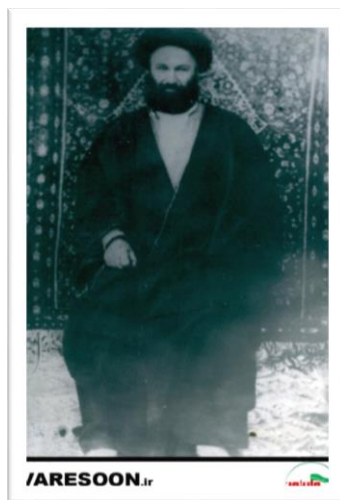
ساده‌زیستی و و بذل و بخشش از شاخص‌ترین ویژگی آقا سید محمد علوی بروجردی بود و ایشان در عین اینکه از خانواده‌ای مرفه بود، با زهد و ساده‌زیستی زندگی کرد و با بذل و بخشش اموال خود به مستمندان، همه اموال ملکی پدر و مادر را در راه خدا و حل مشکلات و گرفتاری‌های مردم بخشید؛ به طوری که هیچ وقت از کاشان بیرون نرفت و حتی برای سفر حج نیز مستطیع نشد (مصاحبه با حرمت سادات متولی در خبرگزاری شبستان، ۱۳۹۲).

۳. نتیجه‌گیری

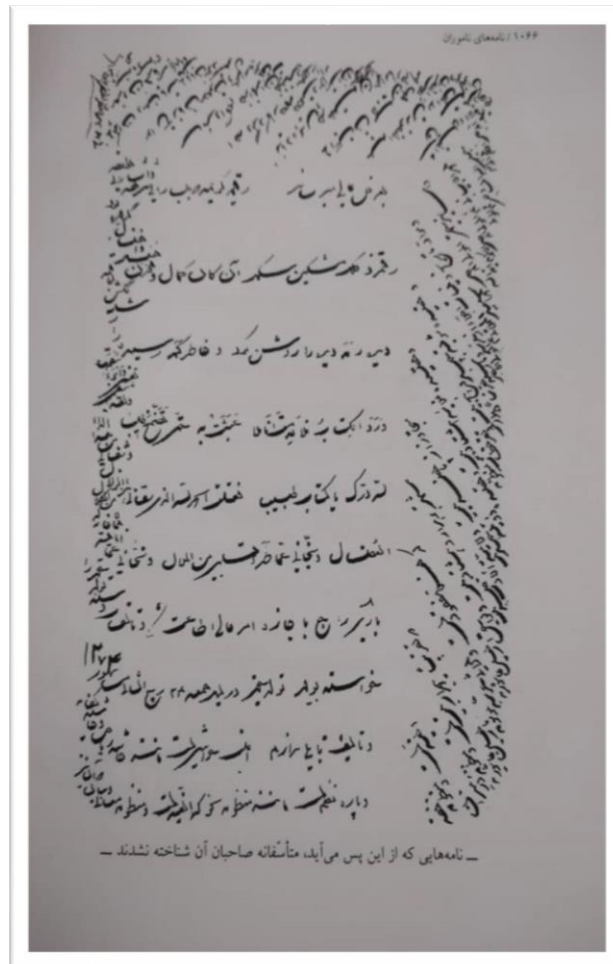
کاشان از آغازین روزهای گرایش به اسلام راستین، به تدریج کانون علم و دانش و خاستگاه اندیشمندان بزرگ جهان اسلام گردید که هر یک نقش چشمگیری در گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی داشته‌اند که از آن میان می‌توان به فقیه سترگ، حکیم و فیلسوف الهی، ادیب و دانشمند بزرگ اسلامی آیت‌الله سید محمد علوی بروجردی (ره) اشاره کرد که به تمام دانش‌های عقلی و نقلی زمان خود، تسلط داشته و آثار ارزشمند علمی در فقه، اصول، حکمت، ادب فارسی و عربی از خود به جای گذاشته‌اند. با توجه به اینکه حیات علمی این عالم بزرگ هم‌زمان با عصر قاجار و دورهٔ پرخفقان رضاخانی بوده، ایشان با تشکیل پایگاه متمرکز و منسجم علمی و فرهنگی منزل شخصی خود، تربیت اندیشمندان برجسته و خدمات ارزنده‌ای مانند تألیف، تدریس و رسیدگی به امور شرعی مردم در مقام مرجعیت دینی سهم بسزایی در گسترش و تعمیق فرهنگ و تمدن اسلامی داشته‌اند. نگارندگان کوشیده‌اند تا با بررسی ابعاد علمی و اخلاقی—اجتماعی این عالم سترگ و معرفی ایشان به‌عنوان الگوی تربیتی شایسته، زمینه‌ای فراهم کنند تا اندیشوران حوزه و دانشگاه نیز آثار گرانسنگ این عالم فرزانه را بازخوانی، شرح، تصحیح و تعلیق کنند و بدین وسیله، گام‌های هرچند کوچک اما پرثمر در شناخت بیشتر و بهتر این عالم برجسته و سایر اندیشمندان جهان اسلام بردارند.

۴. اسناد و مدارک

تصویر ۱: آیت‌الله العظمی سید محمد علوی بروجردی کاشانی (ره)

واکاوی شخصیت علمی،
اخلاقی و اجتماعی
آیت‌الله سید محمد
علوی بروجردی (ره)

تصویر ۲: دستخط مبارک آیت‌الله العظمی علوی بروجردی (ره)
در نامه خودنوشت ایشان به آیت‌الله مرعشی نجفی (ره)

تصویر ۳: نمای بیرونی آرامگاه آیت‌الله العظمی علوی بروجردی (ره)

تصویر ۴: نمای داخلی آرامگاه آیت‌الله العظمی علوی بروجردی (ره)

پی‌نوشت‌ها

۱. در اینجا لازم است تا از حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر سید محمود مرعشی نجفی، ریاست محترم کتابخانه نسخ خطی آیت‌الله مرعشی نجفی رحمه الله علیه تشکر کنیم که با ما همکاری کردند و نسخه خطی اجازه روایی مندرج در مسلسلات و اجازات را در اختیار ما گذاشتند. همچنین از تمام مساعدت‌ها، پیگیری‌ها و کمک‌های بی‌دریغ استاد گرانقدر آقای دکتر عبدالله موحدی محب، تشکر و قدردانی می‌شود که در طی یک سال انجام این پژوهش، نه فقط نسخ خطی مربوط به آیت‌الله علوی (ره) را در اختیار ما گذاشتند، بلکه از هرگونه کمک فکری و راهنمایی و مشورت نیز دریغ نکردند. همچنین سپاسگزاریم کمک‌های بی‌دریغ استاد ارجمند جناب آقای دکتر رضا شجری، ریاست محترم دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی را که در تهیه برخی از منابع این پژوهش ما را یاری رساندند؛ همچنین از جناب آقای جواد دقیق ریاست کتابخانه نسخ خطی آیت‌الله صبوری (ره) ممنونیم که نسخه خطی منظومه فقهی آیت‌الله علوی (ره) را در اختیار ما گذاشتند و نیز از جناب آقای افشین عاطفی که نسخه خطی‌های کتابخانه شخصی خود و نیز کتابخانه نسخه خطی مدرسه امام خمینی (ره) و کتابخانه آیت‌الله غروی (ره) را در اختیار ما گذاشتند و با روی باز و گشاده از ما استقبال کردند. در پایان هم از همکاری‌های جناب آقای دکتر مدنی که در این مدت با ما مساعدت‌های لازم را داشته‌اند، تشکر و قدردانی می‌کنیم. اجرکم عندالله و من الله التوفیق.

۲. نیز نک: شاطری، ۱۳۹۵: ۴۶-۵۰.

۳. نک: مرعشی نجفی، ۱۳۸۹: ۱۰۶۶.

۴. در برخی منابع مانند کتاب *طبقات اعلام الشیعه* مرحوم شیخ آقا بزرگ تهرانی رحمه الله علیه، پاورقی کتاب *الطرائف الجعفریه* تألیف آیت‌الله حاج شیخ جعفر صبوری و *ضمیمه لباب الالقاب و نخبة المصائب* آیت‌الله ملاحیب‌الله شریف نیز به معرفی مختصر و گزیده این عالم ربانی پرداخته شده که از تکرار مجدد آن‌ها خودداری می‌شود (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۴ق: ج ۱۷، ۱۵۳، شریف کاشانی، ۱۳۳۶ش: ۱۰۷؛ مرعشی نجفی، ۱۴۱۶ق: ج ۲، ۲۲۷-۲۲۹).

واکاوئ شخصیت علمی،
اخلاقی و اجتماعی،
آیت‌الله سید محمد
علوی بروجردی (ره)

۵. نک: عاطفی، ۱۳۸۹: ۱۷۲؛ نیز نک: سلامتیان، ۱۳۷۵: ۳۴.
۶. شایان ذکر است که شاعران و مادحانی مانند حسن امینی، محمد تولایی، حبیب‌الله خباز، حاج آقا رضا مدنی، حاج احمد مشجری (محبوب)، محمدجعفر علامه فیض، حسینعلی منشی، علی شریف، عبدالرحیم رجبعلی زاهد «بنّا» و عباسعلی فراهتی (قصیده‌ای ۲۷ بیتی به زبان عربی) در رثا و تاریخ ارتحال ایشان، اشعار و ماده تاریخ‌هایی وزینی سروده‌اند (عاطفی، ۱۳۷۷: ۲۰-۳۴؛ نیز نک: شاطری، ۱۳۹۱: ج ۱، ۶۲؛ سلامتیان، ۱۳۷۵: مقدمه).
۷. برای توضیح بیشتر نک: مدنی، ۱۳۷۰: ۱۴-۲۵؛ نراقی، ۱۳۶۴: ۴۵.
۸. نوایی و بقایی شیره جینی، ۱۳۷۹: نه.
۹. دوانی، بی تا: ج ۲، ۱۷۷.
۱۰. ایشان دوازده بار یکی از کتب مطولۀ مهمۀ علم اصول یعنی کتاب فصول و حدود ۵۰ مرتبه کتاب ریاض المسائل و مکاسب شیخ و سایر کتب متداولۀ فقهیه، اصولیه و ادبیه را تدریس کرده و در علوم ریاضی، حروف و علوم غریبه و سرودن اشعار فارسی و عربی تبحر داشتند (امامت کاشانی، ۱۳۹۸: ج ۱، ۱۳۵). همچنین احاطۀ او به کتاب شفای بوعلی سینا تا حدی بود که مدرس رسمی فلسفۀ مشاء در کاشان بود و بیش از پنجاه بار این کتاب را تدریس کردند و فرمودند تدریس شفای بوعلی سینا برای من از تدریس کتاب سیوطی در شرح الفیه ابن مالک آسان تر بود (موحدی، ۱۳۷۶: ۹۶؛ امامت کاشانی، بی تا: ۱۹۶). در جدول زیر به شماری از آثار تدریس شده توسط ایشان اشاره می‌شود.

ردیف	نام آثار تدریس شده	موضوع
۱	۱۲ دوره فصول شیخ محمد حسین بن محمد رحیم	خارج اصول فقه
۲	۱۲ دوره ریاض المسائل سید علی طباطبایی	خارج اصول فقه
۳	۵۰ دوره مکاسب محقق انصاری	فقه
۴	۱۲ دوره کفایه الاصول محقق خراسانی	اصول فقه
۵	قوانین میرزای قمی	اصول فقه
۶	۵۰ دوره فرائد الاصول محقق انصاری	اصول فقه
۷	شرح منظومه حاجی سبزواری	فلسفه
۸	۵۰ دوره شفای بوعلی سینا	فلسفه
۹	مطول تفتازانی	دانش بلاغت
۱۰	ادب عربی (مانند معنی البیب و..)	نحو
۱۱	علوم ریاضی (همچون خلاصه الحساب شیخ بهایی)	ریاضیات
۱۲	علوم غریبه (مانند رملیه)	علوم غریبه

۱۱. آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۴؛ شریف کاشانی، ۱۳۷۲؛ اخوان ارمکی، ۱۳۸۳.

۱۲. یکی از مهم‌ترین مدرسان این مدرسه میرزا ابوتراب نطنزی کاشانی (وفات ۱۲۶۲ق) بوده که *لباب الاقطاب* درباره او آورده: «و منهم الميرزا ابوتراب النطنزي الكاشاني كان من مشاهير الفضلاء و معاريف العلماء فاضلا ماهرا في الرياضيات جامعا للفنون الشرعيه و العقلية كثير الحفظ عزيز العلم معروف الفضل حسن تقرير متقن التحرير و كان والده المعظم الممجد الحاج الملا احمد نطنزي من جماهير الفقهاء و الفضلاء صهر الفاضل النراقي...» (شريف كاشاني، ۱۳۷۲: ۱۰۹). علوم عقليه را از شيخ عبدالرزاق كاشي و هيت و نجوم و زيج اسطرلاب و علوم رياضيه را از ميرزا مهدي منجم فرا گرفت و كتاب تورات و انجيل را بر اهل كتاب قرائت كرد و در طب و طلسمات و نيرنجات و رمل و تكسير و ساير علوم غريبه مهارتي به هم رسانيد. شاگردان او حاج ملا محمدحسن و حاج ملا محمدحسين نطنزي بوده‌اند. آثار ايشان عبارت‌اند از: شرح بر كتاب *الدروس شهيد اول*، *مرصد الاصول في اصالة البرائة والاستصحاب*، رساله در شهرت، رساله در دفع ضرر و قاعده الوفاء بالقود، حاشيه بر *مفتاح الاصول* فاضل نراقي، رساله در تنزيه الاماميه، رساله در نحو، رساله در طب، شرح بر *مقاله عاشرة اصول اقليدس*، رساله مهديه در رد صوفيه، شرح بر *ديباچه قاموس*، رساله در متفرقات، *اوزان عرب* و در معرفت و تراث قوس معلومه الوتر، مثنوی در عقل و عشق و معراج پيغمبر(ص)، حاشيه بر چند صفحه جامع المقاصد في شرح القواعد محقق ثاني از ديگر آثار ايشان است. حاج ميرزا محمد فرزند وی هم به نقل از *المآثر و الآثار*، مدرس مدرسه خاقان مغفور در کاشان بوده و در فنون معقول و رياضيات استاد مسلم بوده است (عاطفي، ۱۳۹۲: ۱۹۱-۱۹۲).

۱۳. نک: صحیحی، ۱۳۹۴: ۲۰۴.

۱۴. عده‌ای آیت‌الله علوی را از معاصران آخوند کاشی دانسته و احتمال تلمذ در نزد آخوند کاشی را رد کرده‌اند (نک: سلمانی آرانی، ۱۳۷۵: ۱۶۶؛ قاسم‌پور، ۱۳۸۴: ۵۶؛ جمشیدی، ۱۳۹۲: ۱۳۲).

۱۵. نک: مرعشی نجفی، ۱۳۸۹: ۱۰۶۶.

۱۶. نیز نک: صحیحی، ۱۳۹۴: ۲۰۶.

۱۷. در اینجا به اسامی تعدادی از رجال کاشان که ايشان درباره آن‌ها ماده‌تاریخ ساخته، اشاره می‌شود: حاج میرزا جلال‌الدین علی نراقی فرزند حاج ملا محمد؛ ملا محمدرضا بیدگلی وفات ۱۶ رجب ۱۳۴۰۷ق؛ آقا میرزا عبدالله قمصری وفات پنجم ربیع الاول ۱۳۰۸ق؛ حاج سید نصرالله حسینی واعظ؛ حاج میرزا محمدحسین، صدرالدین احمد و حاج میرزا ابوالقاسم نراقی فرزند حاج ملا محمد؛ شیخ عبدالغفور فرزند شیخ ابوالقاسم بن شیخ ابوسعید امام جمعه وفات روز شنبه ۲۶ رمضان ۱۳۲۱ق و جمعی دیگر.

۱۸. ذیل ماده‌تاریخ استادش ملاحیب‌الله شریف کاشانی(ره) آورده است: «فی تاریخ وفات اجل المجتهدین ملاذ الملة والدين حجت‌الاسلام و المسلمین آیت‌الله فی الارضین العالم العامل الربانی و القديس الكامل الصمدانی اعظم قطاريف زمانه و اکرم معاريف اوانه وحيد عصره و فريد دهره صاحب التصانيف كثيره و التأليف وفيه استاد الكل في الكل عند الكل البحر الطمطم و الكنز القمقام اعلم علما الاسلام العبد الصالح الاواه الآقا المولى حبيب‌الله اعلى الله مقامه و اجزل في الجنان اكرامه و حشره مع النبيين و الصديقين و الشهداء و الصالحين و حسن اولئك رفيقا...» (علوی بروجردی، ۱۳۵۱: ج ۳، ۳).

و اکاوی شخصیت علمی،
اخلاقی و اجتماعی
آیت‌الله سید محمد
علوی بروجردی(ره)

۱۹. نک: شریف، ۱۳۸۲: ۴۲-۴۳.

۲۰. نک: صحیحی، ۱۳۹۴: ۲۱۴.

۲۱. در اینجا باید ذکر شود که جریان اخباری‌گری از زمان محمدامین استرآبادی (م ۱۰۳۳ق) به‌عنوان احیاگر تفکر اخباری در سده ۱۱ هجری قمری در عصر صفویه شروع شد و البته قبل از او در کلام شهرستانی (م ۵۴۸ق) در کتاب *الملل و النحل* نیز علمای امامیه به دو فرقه اصولی و اخباری تقسیم شده؛ همان گونه که علامه حلی (م ۷۲۶ق) نیز این تقسیم‌بندی را به کار برده و شیخ طوسی (م ۴۶۰ق) و سید مرتضی (م ۴۳۶ق) در شمار اصولیون آورده‌اند؛ اما غلبه تفکر اصولی به آغاز پیدایی قاجاریه برمی‌گردد و علامه محمدباقر بهبهانی یکی از فقهای بزرگ شیعه در عصر قاجار بوده است که با تربیت شاگردان مبرز و اشاعه تفکر اصولی، سعی در برچیدن جریان اخباری‌گری از ایران و جهان اسلام داشته؛ چنان‌که از میان شاگردان آن اصولی بزرگ می‌توان به شیخ انصاری و ملا مهدی نراقی و فرزندش ملا احمد نراقی اشاره کرد که بیش از همه در مبارزه با تفکر اخباری‌گری و ترویج اندیشه اصولی تلاش کردند (برای توضیح بیشتر نک: گرجی، ۱۳۷۵: ۲۳۶-۲۴۰؛ نیز ثواقب و آزادبخت، ۱۳۸۸: ۱۰۲-۱۰۵).

۲۲. در اینجا باید ذکر شود که در سال ۱۳۶۱ زمانی که مرحوم آقا شیخ محمد خالصی به کاشان تبعید شده بود، از بروجردی درخواست کردند تا به اقامه نماز جمعه بپردازند؛ اما ایشان عذر خواسته و در پاسخ آورده‌اند: ما قاله الآیة العظمی السید محمد بن السید ابراهیم فی منظومته فی صلوة الجمعة:

اتفقوا علی وجوب الجمعة	علی مکلف امامه معه
او نائب له خصوصا نضبه	ممن له استحقاق هدی المرتبه
... و بعضهم تحرعها قد اعتقد	و ذا الذی یكون اقوی و اسد»

و چون این ابیات در خصوص وجوب عینی نماز جمعه در عصر غیبت به دست آقا شیخ محمد خالصی رسید، پاسخی منظوم به عربی برای ایشان ارسال کردند (امامت کاشانی، ۱۳۹۸: ج ۱، ۱۳۷). در واقع، آیت‌الله علوی (ره) اقامه نماز جمعه با وجود طاغوت (دوره پرخفقان رضاخانی در عصر پهلوی) در عصر غیبت را حرام می‌دانسته‌اند تا اینکه بالاخره با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی ایران، موهبت و نعمت بزرگ اقامه نماز جمعه در عصر غیبت فراهم شد.

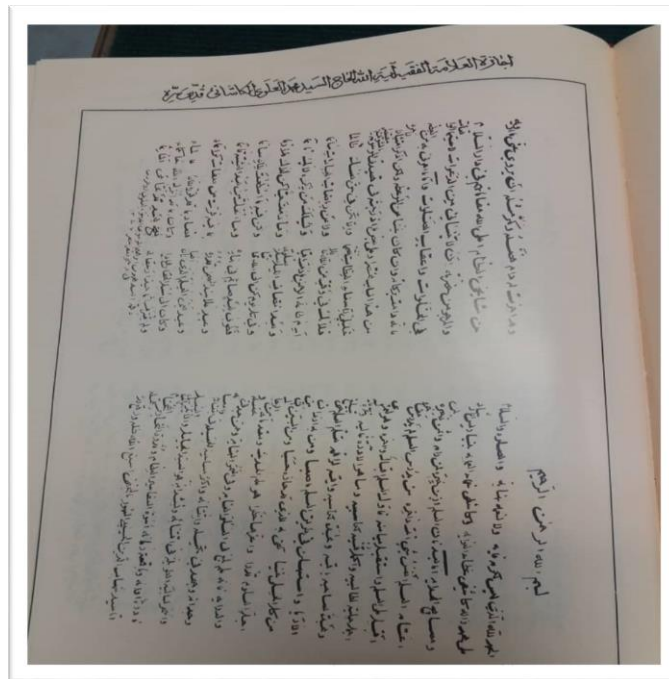
۲۳. آیت‌الله علوی (ره) در تقریظ خود بر برخی از مؤلفات میرزا ابوالقاسم کاشانی داشته، دو بیت شعر آورده‌اند که در آن اذعان داشته‌اند: فقه را باید با هدف تقرب الی الله آموخت تا سختی‌های طریق یادگیری آن بر انسان هموار گردد و هرکس به این مهم دست یابد، از هر زیوری بی‌نیاز است و کفایت می‌کند کسی را که طالب آن است؛ چنان‌که این مطلب در تراجم الرجال بدین شرح ذکر شده است (برای توضیح بیشتر نک: حسینی، ۱۴۱۴ق: ج ۱، ۴۸۰).

۲۴. نک: نراقی، ۱۳۶۴: ۲۸۳.

۲۵. همچنین فقیه، مفسر و سخنور شهیر، آیت‌الله میرزا محمدتقی اشراقی متوفی ۱۳۲۸ش، پدر سید اشراقی، داماد امام خمینی رحمه الله علیه، در دیدار با آیت‌الله علوی (ره)، ایشان را مانند باغی مملو از انواع گل‌ها و میوه‌ها

دانسته‌اند که در حقیقت همان علوم مختلفی است که در ایشان وجود داشته است (سلامتیان، ۱۳۷۵: ۳۴). همچنین کیوان سمیعی درباره مسافرت به کاشان و دیدار با آیت‌الله علوی (ره) نقل کرده که ایشان فقیهی عالم و فاضلی ادیب بوده که آثار علم، ورع و تقوا از ناصیه‌اش هویدا بود و با اینکه بیش از هفتاد سال از عمرش می‌گذشت درباره نقوش کوه بیستون، حجاری‌های طاق و سطام، بسیار فاضلانه صحبت کرده و به چیزهایی اشاره می‌کرد که من اطلاعی از آن‌ها نداشتم. بعدها معلوم شد که وی هرگز از کاشان خارج نشده و بیستون، طاق و سطام را ندیده است (سمیعی، بی تا: ۱۲۷). شیخ جعفر علامه از نوادگان ملا محسن فیض نیز در رثای آیت‌الله بروجردی (ره) ایشان را شمس الضحای آسمان فقاقت نامیده‌اند (معمدی کاشانی، ۱۳۷۸: ۶۸۰-۶۸۱).

۲۶. تصویر اجازه‌نامه آیت‌الله علوی بروجردی (ره) به آیت‌الله سید شهاب‌الدین مرعشی نجفی (ره)، در کتاب: المسلسلات فی الاجازات:

منابع

۱. آقابزرگ تهرانی، محمد محسن (۱۴۰۴ق)، طبقات اعلام الشيعة: الكرام البررة في القرن الثالث بعد العشرة، طبعه الثانيه، مشهد: نشر دار المرتضى.
۲. اخوان ارمکی، عباسعلی (۱۳۸۳)، کاشان سراقراز، چ ۱، کاشان: نشر مرسل.
۳. استادی، رضا (۱۳۷۱)، چهل مقاله، چ ۱، قم: نشر کتابخانه عمومی آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی قدس السره، آیات‌الله سید محمد علوی بروجردی (ره) الشریف.

۴. امامت کاشانی، سید عزیزالله (بی تا)، تذکره الشعراء: در تراجم چند تن از افاضل علما و شعرا و ادبا و الفواید العلمیه فی الجامعه و الجعفر و الصحیفه الفاطمیة، قم: چاپخانه علمیه.
۵. _____ (۱۳۹۸)، کشکول امامت، به دستور سید احمد امامت آیت زاده کاشانی، قم: چاپخانه علمیه.
۶. بنی کاظمی، علی (۱۳۹۵)، ماتیکان کاشان: بیست و دو گفتار تاریخی و رجال شناسی، با مقدمه پرویز اذکایی (سپیتمان)، کاشان: کاشان: مرنجاب.
۷. تبرائیان، صفاءالدین (۱۳۸۶)، «چون اسفنج، نرم (نوجوانی و زمانه دکتر احسان نراقی)»، فصلنامه تخصصی تاریخ معاصر ایران، سال یازدهم، شماره ۴۲، ۴۶-۵.
۸. ثواقب، جهانبخش و آزادبخت، سروش (۱۳۸۸)، «پیامدهای دو جریان اصولی گری و اخباری گری در سازمان روحانیت و تحولات دوره قاجاریه»، مجله تاریخ ایران و اسلام دانشگاه لرستان، شماره ۵، ۱۳۸-۱۰۱.
۹. جعفریان، رسول (۱۳۶۸)، تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا قرن هفتم هجری، نشر مرکز چاپ و تهران: نشر سازمان تبلیغات اسلامی.
۱۰. _____ (۱۳۷۶)، «پیشینه تشیع در کاشان»، مجله کیهان اندیشه، شماره ۷۲، ۱۸۳.
۱۱. جمشیدی، حسین (۱۳۹۲)، طایر قدسی: شرحی بر احوال فقیه فرزانه حکیم متاله و عارف ربانی علامه آخوند ملا محمد کاشانی (ره)، چ ۱، کاشان: انتشارات محتشم.
۱۲. الحسینی، السید احمد (۱۴۱۴ق)، تراجم الرجال (مجلد الاول)، قم: نشر مکتبه آیت الله العظمی المرعشی النجفی، مطبعه صدر.
۱۳. دونانی، علی (بی تا)، نهضت روحانیون ایران، مؤسسه خیریه و فرهنگی امام رضا(ع)، نشر بنیاد فرهنگی امام رضا(ع).
۱۴. الرضوی الکاشانی، سید محمدحسین (۱۳۸۵ق)، العنادیل فی تمییز الصحیح من العلیل، الطبعة الاولى، تهران: مطبعة شركة طبع الكتاب.
۱۵. _____ (۱۳۸۳الف)، الطهارة، با مقدمه مجید زجاجی، تصحیح مصطفی رحیمی، تهران: نشر سبحان.
۱۶. _____ (۱۳۸۳ب)، اصول المعتمره، الطبعة الاولى، تهران: شركة طبع الكتاب.
۱۷. سلامتیان قمصری، محمد (۱۳۷۰)، شرح الفیه استاد مرحوم محمد علوی کاشانی (جلد اول)، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران، استاد راهنما: فیروز حریرچی.
۱۸. _____ (۱۳۷۵)، شرح و تعلیق و تحشیه الفیه بلاغی مرحوم علوی کاشانی (ره)، رساله دکتری گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، استاد راهنما: سید امیر محمود انوار.
۱۹. _____ (۱۳۸۷)، اشتهی الموائد فی مدینة القواعد، کاشان: نشر مرسل.
۲۰. سلمانی آرائی، حبیب الله (۱۳۷۵)، سیمای کاشان (کانون فضیلت)، چ ۱، قم: نشر بشیر.
۲۱. _____ (۱۳۹۲)، زندگی نامه آیت الله آقامیر سید علی یشربی کاشانی: فقیه هوشمند، قم: نشر علامه بهبهانی.
۲۲. سمیعی، کیوان (بی تا)، تحقیقات ادبی یا سخنانی پیرامون شعر و شاعری، چ ۱، چاپخانه گیلان: کتابفروشی زوار.

۲۳. شاطری، علی اصغر (۱۳۹۵)، تاریخ و فرهنگ کاشان (۱)، چ ۱، کاشان: نشر مرسل.
۲۴. _____ (۱۳۹۱)، ستارگان سیلک: تذکره شاعران کاشان، چ ۱، کاشان: نشر مرسل.
۲۵. شریف، احمد (۱۳۸۲)، فروغ فقاہت: زندگی‌نامه آیت‌الله العظمی حاج آقا رضا مدنی کاشانی (ره)، چ ۱، کاشان: نشر مرسل.
۲۶. شریف کاشانی، ملا حبیب‌الله (۱۳۳۶ش)، نخبه المصائب، به دستور محمد شریف، تهران: مطبعة موسوی.
۲۷. _____ (۱۳۷۲)، لباب الاقناب فی القاب الاطیاب فیہ معرفۃ احوال الرجال من علماء الشیعہ، حسب الاموال، حاج سید عزیزالله امامت کاشانی به سعی حاج ابراهیم خوشگذران و حاج اسدالله مرادی بروجردی، مجمع متوسلین به آل محمد حسینیہ امامت کاشانی.
۲۸. صحیحی، علیرضا (۱۳۹۴)، عربی‌سرایان کاشان، چ ۱، کاشان: نشر مرسل.
۲۹. صفری، علی‌اکبر (۱۳۹۱)، «زندگی‌نامه خودنوشت آیت‌الله سید محمد علوی بروجردی کاشانی ۱۲۷۴ق-۱۳۶۲»، کتاب شیعہ، شماره ۶، ص ۱۸۶-۱۸۷.
۳۰. طیارمرغی، محمود (۱۳۹۴)، فهرست نسخه‌های خطی مدرسه سلطانی (حوزه علمیه امام خمینی رحمه الله علیه، قم: نشر کتابخانه شهید شریعتی.
۳۱. عاطفی، افشین (۱۳۸۹)، بزرگان کاشان، چ ۲، قم (کاشان): نشر افق فردا (نشر مرسل).
۳۲. _____ (۱۳۷۷)، زندگینامه حضرت آیت‌الله العظمی سید محمد علوی بروجردی کاشانی، کاشان: نشر مجتمع فرهنگی مهدیه کاشان.
۳۳. _____ (۱۳۸۹)، نامه کاشان (۳)، دفتر سوم، چ ۱، کاشان: نشر همگام با هستی.
۳۴. _____ (۱۳۹۲)، همنوا با قدوسیان: ویژه‌نامه فقیه فرزانه حکیم متاله و عارف ربانی علامه آخوند ملا محمد کاشانی (ره)، با همکاری جمعی از اساتید حوزه و دانشگاه، کاشان، نشر همگام با هستی.
۳۵. عباسی‌مقدم، مصطفی (۱۳۸۷)، تقویم علمی فرهنگی و دانشگاهی، اداره کل امور فرهنگی معاونت فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.
۳۶. علوی بروجردی، سید محمد (۱۳۲۲ق)، الفیه فقهی: منظومه فقهی یا بالجواهر المنظوم، نسخه خطی کتابخانه آیت‌الله صبوری رحمه الله علیه، مخطوط به خط مؤلف.
۳۷. _____ (بی‌تا)، هذه هي المراثی المنظومة الموسومة بالاربعین العاشوریه، بی‌جا: بی‌نا.
۳۸. _____ (۱۳۵۱)، دیوان منظوم آیت‌الله علوی: نسخه مخطوط، کتابخانه شخصی آقای دکتر عبدالله موحدی محب و دانشگاه کاشان.
۳۹. فراهتی، عباسعلی (۱۳۸۷)، المسجد فی الحضارة الاسلامیة من ظهور اسلام حتی نهایه الحکم الاموی: مسجد و تأثیرات علمی و اجتماعی آن در جامعه اسلامی از آغاز اسلام تا پایان حکومت اموی، تهران: شبستان دانش.
۴۰. قاسم‌پور، محسن (۱۳۸۴)، «تحلیلی از روش‌شناسی تفسیر ملا حبیب‌الله شریف کاشانی»، فصلنامه کاشان‌شناخت، سال اول، شماره ۲، ۶۸-۵۵.

۴۱. قزوینی، محمد مراد بن عبدالرحمن (۱۳۷۳)، ترجمه آثار البلاد و اخبار العباد، تصحیح سید محمد شاهمرادی، تهران: انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۴۲. قنوات، عبدالرحیم (۱۳۸۸)، «سیمای کاشان در معجم البلدان یا قوت حموی»، مجله تخصصی مرکز پژوهشی کاشان‌شناسی دانشگاه کاشان، سال پنجم، شماره ۶، ۱۷۳-۱۸۰.
۴۳. کلانتر ضرابی (سهیل کاشانی)، عبدالرحیم (۱۳۷۸)، تاریخ کاشان، به کوشش ایرج افشار، چ ۴، تهران: نشر امیرکبیر.
۴۴. گرجی، ابوالقاسم (۱۳۷۵)، تاریخ فقه و فقهها، چ ۱، تهران: انتشارات سمت.
۴۵. مدنی، امیرحسین (۱۳۹۴)، «ملا عبدالرسول مدنی کاشانی و سیری در اندرزنامه مجمع النصایح او»، پژوهشنامه کاشان، شماره هفتم (پیاپی ۱۵)، ۳-۲۳.
۴۶. مدنی کاشانی، عبدالرسول (۱۳۷۰)، تاریخ اشرار کاشان، به اهتمام حسینعلی پورمدنی، چ ۱، کاشان: مرسل.
۴۷. _____ (۱۳۹۸)، کلمات انجمن، به کوشش سید محمود سادات بیدگلی، تهران: نشر شیرازه کتاب ما.
۴۸. مرعشی نجفی، سید محمود (۱۳۸۹)، نامه‌های ناموران: گزیده‌ای از نامه‌های رجال دینی و علمی به حضرت آیت‌الله العظمی سید شهاب‌الدین مرعشی نجفی (ره)، قم: کتابخانه بزرگ آیت‌الله مرعشی نجفی (ره).
۴۹. مرعشی نجفی، سید شهاب‌الدین (۱۴۱۶ق)، المسلسلات فی الاجازات، قم: نشر مکتبه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره).
۵۰. مصاحبه با عباسعلی فراهتی در پروتال خبری کاشان، نویسنده: حرمت سادات متولی، یکشنبه ۳ شهریور ۱۳۹۲.
۵۱. معتمدی کاشانی، سید حسین (۱۳۷۸)، عزاداری سنتی کاشان در بیوت علما و حوزه‌های علمیه و کشورهای جهان تحقیقی و تاریخی، قم: مؤسسه انتشارات عصر ظهور.
۵۲. معینی، محسن (۱۳۸۴)، «نیم‌نگاهی به کاشان و بزرگان آن»، کاشان‌شناخت، سال اول، شماره ۱، ۹-۲۳.
۵۳. مطهری، مرتضی (۱۳۶۲)، خدمات متقابل اسلام و ایران، چ ۱۲، قم: نشر صدرا.
۵۴. ملک المورخین کاشانی، عبدالحسین (۱۳۷۸)، مختصر جغرافیای کاشان، تصحیح افشین عاطفی، چ ۱، کاشان: مرسل.
۵۵. منشی کاشانی، حسینعلی (۱۳۶۶)، دیوان حسینعلی منشی کاشانی، با مقدمه کیوان سمیعی، چ ۱، تهران: سلسله نشریات ما.
۵۶. موحدی، عبدالله (۱۳۷۶)، ملا حبیب‌الله شریف کاشانی «فقیه فرزانه»، قم: مرکز نشر دفتر تبلیغات اسلامی.
۵۷. نراقی، حسن (۱۳۶۴)، کاشان در جنبش مشروطه ایران، چ ۲، تهران: نشر ایران.
۵۸. نوایی، عبدالحسین و بقایی شیره جینی، محمد (۱۳۷۹)، نائیبان کاشان (بر اساس اسناد)، تهران: انتشارات سازمان اسناد ملی ایران.
۵۹. ولیخانی، مریم (۱۳۹۰)، چالش دولت روحانیت از محمدشاه تا محمدعلی شاه قاجار، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد واحد شاهرود، استاد راهنما: محمدنبی سلیم.